
Parte II

Discursos y disciplinas
ante el censor

La història als índexs de llibres prohibits. Censura i disciplina historiogràfica a la primera edat moderna

Cesc Esteve

Universitat Autònoma de Barcelona

La literatura històrica té una presència molt significativa als índexs de llibres prohibits i expurgats dels segles XVI i XVII. Hi predomina la historiografia religiosa i, més específicament, les obres que constitueixen la versió reformista de la història de l'església cristiana, però també s'hi troben annals, cròniques i biografies de matèries civils i polítiques, cronologies i geografies, històries naturals, històries de la cultura i fins i tot tractats de filosofia de la història, com el de Jean Bodin. Varien els gèneres històrics que se sotmeten a censura i varien les formes de fer-ho, atès que als índexs s'hi troben tant prohibicions de tota la producció literària d'autors que, entre altres gèneres, van conrear la història, com condemes d'obres singulars. Les expurgacions es revelen d'abast ben divers: des de les que suprimeixen només noms d'escriptors, fins les que eliminen i substitueixen prefacs i capítols sencers.

A l'hora d'estudiar la censura eclesiàstica de la historiografia de la primera modernitat, l'interès de la crítica s'ha decantat cap a les històries de l'església i cap a l'anàlisi de casos. Segurament, aquesta tendència respon, per un costat, a la indiscutible importància que a l'època va adquirir la historiografia religiosa, i la necessitat de controlar-la, en el marc de les controvèrsies entre reformistes i contrarreformistes. I per l'altre, obeeix a les dificultats metodològiques que planteja construir una interpretació més comprensiva i sistemàtica de la censura de la història. Aquestes dificultats s'expliquen per la diversitat de gèneres prohibits i expurgats, però també pel fet que varia molt la quantitat i la significació dels indicis i documents que les diferents intervencions censors han deixat a l'investigador. Alhora, ha predominat entre la crítica la convicció que la censura de la historiografia, massiva i sostinguda a l'època, és en essència un indicatiu més de la subordinació d'aquest saber a interessos i usos religiosos i polítics, que l'acció de la censura és eminentment, sinó estrictament, coercitiva i que, al segle, el

progrés de la disciplina passa per alliberar-se d'aquest jou. El meu propòsit és revisar aquests biaixos, problemes de mètode i interpretacions i explorar com es poden ampliar, sistematitzar i refinar les formes d'estudiar com i sobretot per què es censura la literatura històrica als índexs. I, en termes més concrets, aspiro a demostrar que l'anàlisi de les raons del censor de la història posa de manifest l'actuació de principis i funcions de la censura que, lluny de reprimir el desenvolupament de la historiografia, contribueixen a regular-la, o a disciplinar-la, com a saber i a consolidar-ne així el prestigi social i cultural de què va gaudir durant l'edat moderna.

Reprimir i disciplinar: models de censura

El 1470, l'humanista Niccolò Perotti va proposar al papa Pau II de crear, a Roma, un sistema de censura literària que servís per protegir els textos clàssics del maltractament d'editors incompetents. La iniciativa de Perotti va sorgir arran de la impressió d'una edició de la *Història natural* de Plini curada per Giovanni Andrea Busi, una edició que Perotti segurament devia creure que era la *princeps* i que va trobar del tot deficient. Ara bé, la seva insatisfacció ja venia de lluny i es feia extensiva a la gran quantitat de bona literatura que, amb l'arribada de la impremta i per culpa de la negligència dels editors, s'estampava gairebé a diari de molt males maneres. A l'entendre de Perotti, si es permetien durant gaire temps més feines com la de Busi, la literatura llatina aviat moriria ofegada sota una marea de textos corruptes. D'aquí que calgués actuar amb urgència i fer que els editors adoptessin un mètode de treball comú i seguissin les mateixes recomanacions. Calia que procedissin amb cautela en els passatges difícils, que no donessin per fet que s'hi trobaven errors de còpia i que no els resolguessin amb conjectures arbitràries; i calia igualment que, abans d'introduir cap esmena en el text, n'estudiessin altres manuscrits, examinessin altres passatges del mateix autor on s'hagués expressat amb més claredat i comparessin l'original amb les fonts llatines i gregues que li havien servit de model.

Ara, desenganyat com n'estava, de la professionalitat d'editors i impressors i de les seves competències filològiques, Perotti demanava que algú, per ordre de l'autoritat papal, supervisés la impressió de textos clàssics. Aquest supervisor, al seu torn, encarregaria a persones doctes que examinessin i corregissin les edicions abans que anessin a la impremta i els encomanaria també que vetllessin perquè els impressors refrenessin el mal costum de fer servir els prefacs dels llibres estampats a casa seva per fer una propaganda desmesurada i irresponsable de les bondats de les edicions que treien al mercat i de la contribució cultural que això comportava. Perotti considerava que la tasca de supervisió i control d'aquests homes doctes exigia, a més d'una intel·ligència i erudició singulars, un zel extraordinari, la disposició per adoptar la més atenta de les vigilàncies i, atesa l'envergadura de l'empresa, una gran capacitat de treballar en grup. Perotti va proposar a Pau II que ell mateix i altres reputats humanistes com Pomponio

Leto i Domizio Calderini es fessin càrrec de portar a terme la feina. Però de les seves demandes, el Papa no en va voler saber res.¹

Contemporània a la iniciativa de Perotti és la censura que va patir a Castella la crònica de Diego Enríquez del Castillo del regnat d'Enric IV (r.1454-1474). Com a cronista oficial del rei, el clergue Castillo va seguir ben de prop l'actuació del monarca, fins al punt de lluitar al seu costat a la batalla d'Olmedo (1467), que va enfrontar les forces d'Enric IV contra les del seu germanastre, el príncep Alfons, que reclamava el tron. A la crònica, Castillo explica que va prendre nota de l'esdevenir de l'enfrontament sobre el mateix terreny, una contesa que, al seu parer, s'hauria decantat clarament a favor de l'exèrcit d'Enric. Ahora, però, el cronista adverteix que si els relats de la batalla i de la primera part del regnat d'Enric resulten al lector massa esquemàtics i mancats de detall, això cal atribuir-ho al fet que uns partidaris d'Alfons li haurien robat els apunts i esborranys preliminars en què hauria d'haver basat la versió definitiva de la narració. Del robatori d'aquests papers, n'hi ha testimoni en una altra crònica coetània, l'escripta per Alonso de Palencia, partidari del príncep Alfons. Segons Palencia, la descripció feta per Castillo de la batalla d'Olmedo era plena de falsedats, atès que la victòria havia estat per l'exèrcit d'Alfons, en bona part, arran que Enric, en un acte de manifesta covardia, hagués fugit en mig de la batalla. La condemna de les mentides de Castillo fou unànime a la cort d'Alfons, després que el cronista i els seus apunts fossin lliurats i jutjats davant del príncep, l'Arquebisbe de Toledo i diversos nobles que havien pres part en la batalla. Assegura Palencia que Alfons hauria fet executar Castillo allà mateix si no hagués estat clergue: el cronista fou alliberat, però els seus apunts van quedar confiscats a la cort d'Alfons.²

La proposta de Perotti i el segrest dels papers de Castillo il·lustren dues formes de censura de literatura històrica coetània però amb diferències evidents tocant a intencions, procediments i efectes. Interessos personals a banda, a Perotti el mou la voluntat de preservar el llegat clàssic i de millorar, posant-hi mètode i disciplina, les pràctiques filològiques i editorials, pràctiques que, en casos com el de l'edició de l'obra de Plini, impliquen la divulgació de la història antiga, una tasca que per raons prou conegudes resulta molt rellevant en la formació de la historiografia renaixentista. L'humanista entén que la intervenció censora ha de poder enfrontar-se a l'increment de la producció de textos que ha comportat la impremta, i per això la concep com una activitat institucional, sistemàtica i col·legiada en què, sota els auspicis de l'autoritat papal, un grup d'experts sotmet a criteris de qualitat la publicació, la presentació i el tractament d'obres antigues.

1. Ha estudiat el cas de Perotti Monfasani (1988), que presenta la iniciativa de l'humanista com la primera vindicació de la censura literària, anterior a la primera legislació papal i a les primeres intervencions institucionals

per regular el control de la impremta.

2. Kagan (2009: 37-40) dóna compte del conflicte polític i historiogràfic entre Enric IV i el príncep Alfons i els seus respectius cronistes.

La confiscació dels esborranys de la crònica de Castillo ens mostra una cara més violenta, expeditiva i sectària de la censura. L'interès principal que mou els partidaris d'Alfons a treure de la circulació els apunts de Castillo és la voluntat d'evitar els efectes polítics immediats que podria tenir la divulgació d'una determinada versió dels fets. La justificació del segrest del text que adueix Palencia, això és, que Castillo havia falsejat els fets, s'empara en un principi de correcció historiogràfica, el de respectar la veritat. Ara bé, l'ús d'aquest argument és clarament oportunista: l'actuació dels partidaris d'Alfons no es pot emmarcar en l'activitat sancionadora d'una institució independent i de reconeguda autoritat que vetlla per la millora de la disciplina, sinó en la reacció puntual d'un grup heterogeni de censors que són jutge i part d'un relat que els perjudica.

La censura en la història de la historiografia moderna

En la censura eclesiàstica de la historiografia dels segles XVI i XVII hi conflueix l'esperit sistemàtic i disciplinador de Perotti i les actituds i reaccions sectàries dels partidaris d'Alfons. La crítica així ho ha percebut, però val a dir que a l'hora d'estudiar les raons i les pràctiques de la censura del discurs històric ha prestat molta més atenció i rellevància als motius, actuacions i efectes de la censura representada pel cas de les cròniques castellanques que no a la censura diguem-ne disciplinària que il·lustra el cas de les primeres edicions de la *Història natural* de Plini. Així, la recerca s'ha centrat en els aspectes més eminentment repressius de la censura i en les formes de control i sotmetiment ideològic que les institucions eclesiàstiques altomodernes haurien aplicat al coneixement històric en general i a la historiografia religiosa contemporània en particular.

Al meu entendre, l'estudi de la censura de la historiografia cinc i siscenista ha seguit aquest camí condicionada per una tradició crítica molt influent que, d'ençà de principis del segle XX i sobretot a través de diversos estudis publicats als anys seixanta i setanta d'aquell segle, ha posat l'accent en els aspectes «moderns» de la historiografia dels segles XVI i XVII, és a dir, en aquells principis i mètodes que s'haurien anat desenvolupant fins esdevenir hegemònics en la concepció i la pràctica de la historiografia del segle XVIII i culminar en la institucionalització de la historiografia científica del Vuitcent. Aquesta tradició ha consolidat la interpretació que l'ascens social i intel·lectual de la història i l'emergència, als segles XVI i XVII, d'una consciència històrica moderna s'explicaria arran de la introducció de nous interessos, principis i mètodes en el discurs històric, derivats principalment de les recerques i els avenços dels humanistes en els camps de la filologia i de la història del dret. Els interessos d'aquesta tradició historiogràfica s'han centrat en identificar les grans fites ideològiques i metodològiques que haurien fet «progressar» la història cap a formes i pràctiques modernes, com, per exemple, l'adquisició d'un sentit de distància respecte de l'antiguitat, combinada amb la capacitat de reconstruir

el passat a través d'evidències fiables, d'interpretar-lo sense incórrer en anacronismes i amb una mentalitat més relativista o historicista.³

En aquest marc d'interpretació, sovint s'ha considerat que els intents d'historiadors i teòrics d'assolir mètodes més objectius i d'alliberar la recerca històrica de controls polítics i servituds ideològiques van ser passos decisius de l'ascens social i de la modernització de la disciplina als segles XVI i XVII. D'aquí que, en aquest escenari, s'hagi adjudicat a la censura el paper, gairebé paradigmàtic, de força repressiva del progrés i l'emancipació de la historiografia d'interessos espuris. D'aquí també que els estudis que han prestat atenció a la censura de la història hagin parat esment, sobretot, a les raons, els interessos i els efectes ideològics, polítics i religiosos de la supressió, la modificació i la tutela d'interpretacions i divulgacions de fets històrics. Altrament, la crítica ha desatès els vincles i les repercussions que aquesta voluntat i necessitat de control institucional hauria tingut en la formació de la història com a disciplina de coneixement.

Per compensar aquest biaix historiogràfic i poder copsar altres formes i funcions de la censura igualment rellevants cal primer reconsiderar les característiques de la cultura històrica dels segles XVI i XVII i els factors que expliquen l'ascens intel·lectual i social de la història en aquest període. No en falten, d'estudis que han qüestionat i matisat l'abast i la naturalesa de la incipient modernitat de l'historicisme cinc i siscentista, sovint demostrada a partir d'una interpretació massa selectiva de la historiografia de l'època.⁴ Tanmateix, potser encara no s'ha ponderat prou que la subordinació de la recerca i el coneixement de la història a propòsits morals, educatius, religiosos i polítics no constitueix, a la primera modernitat, un llast o una insuficiència que resta importància, utilitat, autonomia i valor social a la historiografia, i potser encara no s'ha posat prou èmfasi a assenyalar que la instrumentalització, els usos polèmics i l'explotació ideològica del saber històric, a l'època, són abans valors que no rèmores d'aquest saber i un factor clau per entendre'n l'auge cultural.

No cal dir que de queixes, crítiques i propòsits d'esmena per les males arts amb què es conrea la història, la literatura cinc i siscentista en va plena: es fa ressò

3. Aquesta tradició crítica es pot fer remuntar a la història de la historiografia moderna de Futer, publicada el 1911, i a hores d'ara compta amb una producció bibliogràfica molt abundant: cito aquí només uns quants dels estudis més influents. Sobre l'emergència d'un nou sentit del passat i la relació entre l'humanisme, la filologia, el dret i la historiografia: Gilmore (1963), Burke (1969), Huppert (1970), Kelley (1970), Fryde (1974 i 1983), Schiffman (1991); sobre l'evolució i la modernització de les teories i pràctiques historiogràfiques: Reynolds (1953), Spini (1970), Cotroneo (1971), Dubois (1977), Cochrane (1981); so-

bre les innovacions conceptuals i metodològiques d'autors concrets, apartat en què sobresurt l'atenció prestada a Jean Bodin: Franklin (1963), Kelley (1964) —sobre François Baudouin—, Cotroneo (1966), Kelley (1973), Desan (1987), Couzinet (1996 i 2001), Kelley (1999) —sobre Milieu—.

4. Dels primers a cridar l'atenció sobre la parcialitat de la visió moderna de la historiografia cinc i siscentista foren Nadel (1964) i Preston (1977); al cap del temps, i en l'actualitat, la interpretació d'aquesta modernitat és força més matisada, per exemple, en Schiffman (1985), Desan (2005), Grafton (2007).

de la suspicàcia, el recel i fins l'escpticisme amb què les autoritats clàssiques havien avaluat la professió d'historiador i, arran de les moltes controvèrsies polítiques i religioses de l'època, multiplica la desconfiança respecte de la possibilitat d'exercir amb honestedat, objectivitat i rigor un ofici que depèn en tanta mesura dels mitjans materials i dels interessos del poder civil i eclesiàstic, que no només paga el sou dels historiadors, sinó que també sol custodiar els arxius i fons documentals amb què se suposa que han de treballar. Proliferen també les crítiques al desconeixement i mal ús de les fonts, a la manca de consciència relativitzadora i als anacronismes de molts historiadors, i es denuncia l'abús de la inventiva, més pròpia de poetes que no d'historiadors, amb què molts altres expliquen el passat. Tanmateix, aquest debat i la preocupació per la veritat i l'objectivitat, constants als segles XVI i XVII, no ens ha de fer perdre de vista que el valor social i intel·lectual que es concedeix a la història es basa, en molt bona part, en la seva dimensió exemplar, d'on deriva la seva capacitat de servir a altres finalitats, de procurar lliçons de vida i de govern, de recuperar de l'oblit personatges i esdeveniments que serveixin per modelar el present i el futur, de preservar la memòria d'òrgens de pobles, institucions i costums per proporcionar-los un mirall i un horitzó d'actuació. Cal tenir ben present que perquè el passat esdevingui històric, els fets que el constitueixen han de transcendir la seva dimensió contingent i resultar exemplars. Tant com el relat fidel dels fets, el judici i la ponderació d'aquesta exemplaritat és una de les tasques constitutives de l'exercici d'historiador.

En suma, historiadors i crítics dels segles XVI i XVII debaten intensament sobre la millor forma d'indagar el passat històric, sobre com interrogar-lo i jutjar-lo per extreure'n el màxim saber i profit, però reflexionen sempre amb la convicció que la història és un instrument de coneixement al servei de necessitats universals i d'interessos del present. Aquest principi no és incompatible amb l'aspiració d'assolir una historiografia més objectiva i acurada, una fita que esdevindrà més valuosa en la mesura que rendeixi arguments o lliçons més poderosos, útils i eficaços. De tot plegat es desprèn que els usos polèmics del saber històric sustenten el prestigi i el valor intel·lectual i social de la disciplina i alhora representen la font principal dels problemes que en qüestionen la validesa com a coneixement.

No obstant això, en assumir que l'adquisició d'hàbits i mètodes moderns fou l'única, o la principal, via de progrés de la historiografia i en percebre aquests principis instrumentals i usos polèmics com aspectes aliens o fins i tot disfuncionals respecte d'aquest procés de modernització, la crítica dominant només ha sabut veure-hi un fre a l'evolució de la història i, en conseqüència, ha tendit a desatendre els efectes que aquestes idees i pràctiques van tenir en el procés pel qual la història, durant els segles XVI i XVII, es va disciplinar i consolidar com un saber amb la rellevància cultural i social que la definirà a l'era moderna. Com ja he assenyalat més amunt, aquesta tradició interpretativa ha identificat en l'acció de la censura la forma més evident de repressió «antimodernitzadora» de la historiografia, i per això no ha sabut apreciar que, a través de les seves raons i dels seus mètodes per controlar, prohibir i expurgar la literatura històrica, la censura

participa en un discurs més ampli i complex, on els seus interessos i actuacions convergeixen sovint amb els d'historiadors, editors i teòrics, i que contribueix decisivament a disciplinar la història a la primera edat moderna.

La literatura històrica als índexs de llibres prohibits

Per donar compte dels efectes d'aquest biaix de la crítica en l'estudi específic de la censura eclesial de la historiografia altomoderna, em serviré dels plantejaments i les conclusions d'un dels pocs treballs, sinó l'únic, que ha assajat d'anàlitzar de manera sistemàtica i comprensiva la presència de la literatura històrica als índexs de llibres prohibits. Es tracta d'un estudi recent, publicat el 2005 en un volum dedicat als historiadors i la història de l'edat posttridentina, elaborat per Jesús Martínez de Bujanda, el màxim responsable de l'edició moderna dels índexs de llibres prohibits publicats per la casa Droz.⁵ Val a dir que el treball de Bujanda no només és valuós per la seva singularitat i pertinent aquí pel biaix crític que es fa seu, sinó també perquè estableix premisses històriques i metodològiques d'obligada referència per a qualsevol a qui li interessi indagar el lloc de la literatura històrica als índexs, les raons d'aquesta presència i les formes i els efectes de la censura en la historiografia de l'Europa altomoderna.

Així, d'entrada, Bujanda fa notar que la Reforma protestant va comportar una intensificació molt significativa dels usos polèmics de la recerca històrica, en la mesura que els reformadors van utilitzar-la per demostrar que l'Església de Roma i el Papat ja no es regien pels principis originals i autèntics del Cristianisme, i per vindicar que la puresa de la paraula bíblica s'havia pogut restaurar gràcies al zel i a la competència dels historiadors protestants.⁶ La resposta catòlica no feu sinó consolidar la importància creixent dels arguments històrics, esgrimits en aquest cas per demostrar que l'Església sempre havia estat fidel al missatge revelat per Déu. D'aquesta manera, la història de la vida, de les doctrines i les institucions del cristianisme adquirí una funció central i constitutiva en els debats teològics que van suscitar la Reforma i la Contrarreforma. La *Crònica* de Jean Carion, publicada el 1531, les històries de l'estat de la religió (1555) i dels quatre imperis de Johan Sleidan i les

5. L'estudi, a Bujanda (2005), inclòs a Firpo (2005): el volum es centra en la historiografia posttridentina religiosa (part primera, de l'església, i part segona, dels ordres religiosos) i civil (part quarta, sobre prínceps, estats i famílies, i part cinquena, dedicada a històries nacionals i europees), i té l'encert d'incloure una tercera part dedicada a la censura, amb quatre capítols: a més del de Bujanda, presenta els treballs de Bauer (2005) sobre la censura de les vides dels papes de Platina; de Prodi

(2005) sobre la censura de l'obra historiogràfica de Carlo Sigonio (m'hi referiré de nou més avall); i de Valeri (2005) sobre Umberto Locati. L'edició dels índexs, a Bujanda (1984-2002).

6. Bujanda (2005: 266): fins l'arribada del reformisme protestant, la història cristiana no s'hauria prestat a usos polèmics en la mesura que s'hauria entès, en essència i de forma majoritària, com el testimoni de l'acompliment de la missió divina a través dels segles.

Centúries de Magdeburg (1559-1572), una monumental història col·lectiva dirigida per Matthias Flacius Illyricus, són algunes de les obres més representatives de la narrativa que va difondre la interpretació reformista de la història del cristianisme. Aquest corpus de textos, sumat a les cròniques civils, comentaris de fets històrics i cronologies d'autors considerats herètics com Achilles Pirmin Gasser, Heinrich Pantaleon i Johan Funck, constitueix, de llarg, el gruix de la literatura històrica inclosa als índexs.⁷

Com bé adverteix el mateix Bujanda, els catàlegs d'històries prohibides proporcionen molt pocs indicis amb què fer conjectures sobre les raons i els efectes de la censura en les obres i en la disciplina. Els índexs expurgatoris són més reveladors en aquest sentit i, d'entrada, permeten veure que la intervenció en els textos pot variar molt d'una obra a una altra: a vegades només se'n supprimeixen paraules, sovint noms d'autors herètics, d'altres, s'eliminen prefacis i capítols sencers. Els fragments expurgats d'una certa extensió solen contenir interpretacions de les disputes entre el Sacre Imperi Romà i el Papat que perjudiquen els interessos de Roma, denúncies de la corrupció de les institucions eclesiàstiques i crítiques als falsos arguments històrics esgrimits per afavorir els privilegis dels pontífexs. En molts casos, el censor no es limita a suprimir continguts, també en proposa de substitutoris: només excepcionalment les noves versions contradiuen les originals de ple a ple (a l'estil de la «contracrònica» de Palencia sobre la batalla d'Olmedo), la norma és que es revisi el text per llimar-ne els errors i les invencions que hi detecta la censura i per apropar-lo al dictat de l'Església catòlica.⁸

Tot i que l'anàlisi que fa Bujanda de les expurgacions és força sumària i es fixa sobretot en la historiografia protestant, és suficient per adonar-se que els censors justifiquen la seva intervenció perquè estan en desacord amb les tesis i conclusions d'algunes històries, però també perquè discrepen dels mètodes i raonaments en què es fonamenten, d'on que el debat sobre les tècniques i els usos de la recerca històrica estigui servit a l'àmbit de la censura.⁹ És clar que pot ser interessada, i fins i tot impostada, la preocupació del censor per la disciplina, això caldrà dirimir-ho cas per

7. Bujanda (2005: 266-270).

8. Bujanda (2005: 270-274) analitza tres índexs expurgatoris, el publicat a Anvers el 1571, preparat per Benito Arias Montano; el de la Inquisició espanyola publicat el 1584, conegut com l'índex de Quiroga; i l'índex romà publicat pel Mestre del Palau Sagrat el 1607. Com assenyalava Bujanda, les instruccions dels índexs expurgatoris no s'adrecen només a suprimir parts dels textos, sinó que inclouen també ordres de substitució i addició (*adde, substitue, scribe, adiunge*) que modifiquen el text original mitjançant canvis i afegits de contingut i sentit.

9. Els exemples adduïts per Bujanda surten

majoritàriament de les expurgacions d'edicions d'historiadors antics curades i anotades per autors herètics i d'obres històriques originals, com la *Crònica* de Jean Carion, el *De Caesaribus atque Imperatoribus romanis* de Johann Cuspinianus i Wolfgang Hunger i la *Cosmographia universalis* de Sébastien Munster, però la revisió de casos exemplars s'atura també en l'expurgació d'una història eclesiàstica catòlica, l'escripta per Polidor Virgili als *De inventoribus rerum libri octo*: sobre el complex entramat d'efectes i relacions entre l'escriptura, l'edició, la traducció i la censura d'aquesta obra remeto a Anderson (2007) i a Esteve (2013).

cas, però és improbable que no es plantegi en els mateixos termes amb què l'entenen i expressen els professionals i els filòsofs de la història coetanis, amb la qual cosa, aquestes prohibicions i expurgacions s'incorporen a l'entramat d'instàncies discursives que defineixen l'objecte de la història i en regulen les pràctiques, els models i els bons usos, és a dir, que la disciplinen.

El mateix Bujanda proporciona bones proves de la contigüitat i continuïtat ideològica entre l'escriptura, la teoria i la censura de la història en donar compte del que anomena, en l'àmbit dels llibres, «l'estratègia ofensiva» desplegada per l'Església catòlica a l'edat postridentina. I és que, davant l'allau d'històries reformistes, Roma no només va reaccionar ideant instruments per suprimir-les del mercat o, si més no, per controlar-ne la disseminació: també va endegar una política editorial que li permetés posar barreres i contestar a la competència amb obres on es fessin sentir les pròpies tesis i es discutissin les de l'enemic. Així, les prohibidíssimes *Centúries de Magdeburg* van rebre una rèplica elaborada *ad hoc*, mitjançant una altra monumental història de l'Església, els dotze volums que componen els *Annales ecclesiastici* (1607), curats per Cesare Baronio, una història que fa gala de no afirmar res que no es basi en una escrupulosa anàlisi crítica de les fonts documentals. I encara més significatiu, sobretot per a la teoria i la història de la historiografia del segle, és que siguin productes d'aquesta ofensiva editorial contrarreformista el tractat de Melchor Cano *De locis theologicis* (1563) i la *Bibliotheca Selecta* (1593) d'Antonio Possevino, perquè el dominicà Cano se suma a la ja poblada nòmina d'autors preocupats per preservar la integritat ètica i professional de l'historiador i s'esforça a establir protocols per al tractament adequat de les fonts històriques, mentre que el jesuïta Possevino reelabora el cànon dels historiadors antics i moderns amb criteris afins a l'ortodòxia catòlica.¹⁰

10. Els dotze volums dels *Annales ecclesiastici* es van publicar a Roma entre el 1588 i el 1607, any en què va morir el cardenal Baronio. El tractat de *Locis theologicis*, publicat a Salamanca, dedica el llibre onzè a reflexionar sobre l'autoritat de la història humana per al coneixement i la discussió de la teologia: per bé que Cano (a l'inici del capítol 2) estableix que, a diferència dels autors sagrats, cap historiador procura arguments fermes, o segurs, en matèria teològica, reconeix igualment que es condemna a la ignorància tant el teòleg com qualsevol altre científic que prescindeix del coneixement històric i de les raons de probabilitat que proporciona. Cano evidencia que la jerarquia de fonts d'autoritat que regeix la demostració de veritats teològiques concedeix a la fonamentació històrica un lloc destacat, un reconeixement que la crítica sovint ha tendit a obviar, o a diluir, en presentar la teologia i la història com discursos incompatibles. L'obra de Possevino es va publicar a Roma

i s'ocupa de la història humana al llibre setzè, amb un propòsit semblant al de Cano, és a dir, mostrar el servei que pot fer el coneixement de la història al lector catòlic (Possevino fa referència a Cano al primer capítol del llibre). A diferència de Cano, però, que utilitza les obres històriques per mostrar problemes i recursos metodològics en el debat teològic, per Possevino són les obres per elles mateixes i la selecció d'una biblioteca d'historiadors de profit la matèria i la tasca prioritàries. Cal precisar, però, que l'elaboració del cànon d'historiadors de Possevino respon tant a criteris d'ortodòxia religiosa com a criteris disciplinaris, això és, normatius i de qualitat: així, al capítol cinquè, per exemple, l'autor presenta una completa recensió de les idees dels que considera que han estat els millors teòrics de la historiografia des de l'antiguitat a l'actualitat. L'estudi de Linda Bisello en aquest mateix volum examina amb detall el projecte de la *Bibliotheca Selecta* de Possevino.

Segurament, el front d'aquesta ofensiva editorial que Roma va desplegar d'una manera més orgànica i programada és el que va comportar la publicació d'obres de Pares de l'Església, que es posaven en circulació per competir amb les edicions de la Bíblia i de Pares i Doctors de l'Església que els estudiosos reformistes treien al mercat amb una preocupant intensitat, segons el testimoni d'un membre de la Congregació de l'Índex, Erennio Cervini, del qual Bujanda es fa ressò. A l'entendre de Cervini, els heretges sabien afavorir la seva causa tant amb la difusió d'obres noves com mitjançant la corrupció dels textos dels doctors catòlics, amb la qual generaven una confusió doctrinal que soccava l'autoritat de l'Església catòlica.¹¹ L'epístola adreçada al cardenal Sirleto on Cervini exposa aquestes apreciacions fou redactada poc després de la fundació de la Congregació de l'Índex el 1571. Aquest mateix any es publicà a Anvers l'índex expurgatori de Benito Arias Montano, que al pròleg del catàleg legitima la feina delsensors que havia dirigit amb l'argument que les expurgacions haurien servit per restaurar el sentit original de moltes obres corrompudes pels seus editors i comentaristes. Com que Arias Montano posa com a exemples d'obres «recuperades» textos a bastament impresos i anotats en cercles reformistes, com la crònica de Jean Carion i els llibres d'inventors de Polidor Virgili, resulta evident que la corrupció editorial a què es refereix és la mateixa que havia detectat Cervini en els textos sagrats estampats per heretges moderns.¹²

En tot cas, el que interessa destacar ara és que aquesta empresa editorial implicava una altra mena d'intervenció censora, que passava per revisar i corregir els textos abans que arribessin a la impremta, seguint el model ideat per Perotti, i perquè en sortissin preparats per satisfer els objectius que se'ls havia encomanat. Es tracta d'un tipus de censura difícil d'estudiar, fa notar Bujanda, perquè gairebé no deixa rastre a la versió final de l'obra, perquè s'han perdut els arxius on es podrien buscar els registres d'aquestes intervencions, custodiats pel Mestre del Palau Sagrat, i perquè la Inquisició solia esborrar la pròpia traça de les obres abans de

11. La premeditada tendència dels heretges en general a barrejar, desordenar i tergiversar textos i autoritats per confondre els lectors d'obres cristianes i guanyar-los així per a la pròpia causa ja havia estat denunciada per Melchor Cano a *De locis theologiacis*, XI, 5, en el marc de la disputa sobre on i com s'havia batejat l'emperador Constantí, si a Roma, a mans de Silvestre, com establia la versió oficial, o a Nicomèdia, a mans d'Eusebi, com sostenien els arrians: «Y aquí no puedo menos que asombrarme de la habilidad y diligencia de los herejes para propagar su secta. Todo lo mezclan de arriba a abajo, para que parezca que varones insignes por su piedad –sobre todo si son Reyes o Emperadores– favorecen sus facciones. Y hacen esto con tanta astucia, que incluso engañan a

varones doctos y no indocumentados». Cito de la traducció castellana de l'edició de Belda Plans (2006: 623).

12. Bujanda (2005: 274). Del pròleg d'Arias Montano: «si ex mortibus extarent, magnam gratiam Censoribus ipsis esse habituros: maxime cum illi viderent plurima in libris suis argumta, multaque loca a plagiaris per summam impudentiam contra sententiam mentemque suam addita; cuiusmodi plurima exempla, collatis novis cum antiquioribus exemplaribus, tum consultores ipsi, tum etiam Censores, ut in Carrionis Chronicon, et Polydori Virgilij de rerum inventoribus libro, et aliis multis aperte deprehenderunt: sperare etiam possimus non minorem, ab iss, qui adhuc in vivis agunt», Bujanda (1988: 724-725).

concedir les llicències de publicació. Malgrat tot, Bujanda examina un exemple de censura prèvia de la qual han romàs testimonis, la que portà a terme Joao Carrera de la *Historia das cosas notaveis y misteriosas de san Joao de Sahagum*, escrita per Pedro de Mariz i publicada el 1609. De les evidències de la intervenció de Carrera es desprèn la voluntat del censor de controlar i millorar la qualitat de l'obra, perquè no només en corregeix els errors comesos en matèria religiosa i teològica, també esmena opinions de l'autor en altres assumptes, i perquè tampoc es limita a suprimir les parts de l'obra que considera deficientes, ben altrament, afegeix continguts i reemplaça fragments del text amb versions pròpies que entén que milloren el relat original. El respecte per la veritat històrica i la supressió d'expressions ofensives i supèrflues són els criteris que Carrera esgrimeix per justificar el gruix de la seva intervenció en el text. Com afirma Bujanda, casos com aquest revelen que el censor pot arribar a erigir-se en coautor de l'obra en què ha intervingut, un procés en què se sobreposen i es confonen les funcions de censor i historiador i, segons com, també la del teòric, en la mesura que el censor assumeix que l'obra ha de satisfer uns certs estàndards de qualitat.¹³

Per Bujanda, l'amidament i la comprensió dels efectes d'aquesta censura prèvia en la literatura històrica ha de ser un objectiu prioritari de recerca. Avançar en aquest front, mitjançant la catalogació i l'anàlisi de nous documents que atestin la intervenció de la censura eclesiàstica, és crucial, segons l'estudiós, sobretot per fer-se una idea més precisa i completa de la mesura en què, en el període posterior al Concili de Trent, va augmentar d'una manera dramàtica la necessitat de l'Església romana de trobar en el passat històric exemples i arguments útils per defensar les pròpies institucions i doctrines i desacreditar la historiografia reformista. A tall de conclusió, Bujanda avança que aquesta necessitat de l'Església va comportar que la recerca històrica se sotmetés als interessos i principis de la fe catòlica, una necessitat que hauria afectat la historiografia a més gran escala, en provocar no només la desconfiança cap a tota la historiografia protestant, sinó també l'oposició a l'aplicació de nous mètodes crítics de coneixement històric ideats per l'humanisme. La subordinació de la història als interessos i mecanismes de control eclesiàstics hauria afectat de ple el desenvolupament de la historiografia, en impedir que evolucionés com una disciplina de coneixement lliure i autònoma.¹⁴

Així, paradoxalment, malgrat que els exemples que traeix el mateix Bujanda revelen que la censura participa, a vegades de forma implícita, sovint de manera interessada, dels neguits de l'època per perfeccionar els mètodes historiogràfics, l'estudiós se suma, amb les seves conclusions, a la tradició crítica que ha entès la censura literària sobretot com una força repressiva que, en el cas de la historiografia, n'hauria frenat el progrés. Aquesta interpretació ha reduït, simplificat i denigrat el paper de la censura en la formació de la historiografia dels segles XVI i XVII

13. Bujanda (2005: 274-276).

14. Bujanda (2005: 276-277).

perquè s'ha resistit a reconèixer que entre la prohibició i l'escriptura de la història es desplega un conjunt d'idees i pràctiques que regulen l'activitat de l'historiador, que estableixen, per la via de l'acció institucional externa, però també a través del consentiment i l'assumpció inconscient dels que prenen part en l'activitat, els criteris i els límits d'una disciplina en termes de correcció o *decòrum* formal i moral. Si se situa la censura en aquest pla, és possible restituir a algunes de les seves raons i pràctiques la capacitat de *constituir* la disciplina de la història. Ara bé, com ja he apuntat més amunt, per apreciar aquesta capacitat, cal superar la visió estreta i, segons com, anacrònica, que estima que la historiografia renaixentista, com a disciplina, només podia progressar en un sentit, el que l'acostava als principis i mètodes que es postulen per a la historiografia moderna.

L'historiador com a jutge i censor

És amb aquesta premissa que s'han avaluat els efectes de la censura eclesiàstica de les obres històriques de Carlo Sigonio i dels usos teològics de les cronologies, per continuar amb exemples relacionats amb un autor i un gènere presents als índexs.¹⁵ En el primer cas, la censura hauria volgut eradicar les innovacions conceptuals i metodològiques de Sigonio, fonamentades en la crítica filològica humanista i en la convicció que la comprensió històrica implica acceptar que les institucions, les lleis, els costums i les paraules per força canvien de sentit en el temps, un principi que hauria posat en qüestió la legitimitat amb què l'Església hauria utilitzat el saber històric. Igualment, la censura hauria procurat frustrar els esforços de Sigonio per desenvolupar una historiografia eclesiàstica i civil més objectiva en recriminar-li que no posés el coneixement del passat al servei de la defensa dels dogmes tridentins o dels privilegis de la ciutat de Bolonya. El gènere de la cronologia històrica, molt cultivat al segle perquè s'entenia que podia procurar un millor coneixement de les Escripures, revelar la intervenció de Déu en la història i la data exacta del Judici Final, hauria fet un salt qualitatiu molt important gràcies a la feina de Joseph Scaliger. Aquest estudiós no només hauria incorporat a la cronologia mètodes més sofisticats per comparar i analitzar dades astronòmiques i calendaris, sinó que també hauria reorientat aquesta ciència cap al mer coneixement del passat i l'hauria alliberat d'unes servituds teològiques que, un cop desaparegut Scaliger, haurien tornat a fer dependre la recerca cronològica de l'agenda de les polèmiques religioses.

No pretenc qüestionar que les idees i els mètodes de Sigonio i Scaliger representessin innovacions en el domini de la recerca històrica, ni tampoc que aquestes innovacions resultessin cabdals o, si més no, importants per a la formació de la historiografia moderna, ni tampoc que suposessin un perjudici per als

15. Per a la censura de les obres de Sigonio segueixo els treballs de McCuaig (1989) i Prodi (2005); per a l'ús de la cronologia, el conegut article de Grafton (1975) sobre Joseph Scaliger.

interessos eclesiàstics. El que vull fer notar és que tant la censura de Sigonio com l'ús de la cronologia es fonamenten en idees sobre l'haver de ser de la història plenament vigents entre els historiadors i els editors i filòsofs de la història del cinccents i del siscent. Tant les *artes historicae* com els prefacs d'històries antigues i contemporànies són plens de declaracions de principis, elogis i defenses que proclamen la dignitat intel·lectual i la utilitat social de la historiografia, un valor i un servei que es fien, justament, a la capacitat del saber històric de servir a propòsits polítics, teològics, morals i de tot ordre, literaris i artístics, si s'indaga els orígens i l'evolució de la poesia o de la pintura, i fins historiogràfics, si el que s'història és la mateixa història. En el gruix d'aquests testimonis, resulta molt difícil dissociar la convicció d'on rau el coneixement històric de l'extracció de lliçons ètiques, polítiques i professionals d'un passat que es concep com un mirall, un teatre i una escola de prudència. És per aquesta raó que per molts agents de la cultura històrica de la primera modernitat la subordinació de la recerca a interessos no científics és la garantia, i no el fre, de la consolidació de la historiografia com una disciplina de coneixement poderosa.

En efecte, és ben vigent la preocupació d'historiadors i crítics per refinar les tècniques de recerca i de lectura d'històries, i és ben cert que les discussions sobre com trobar la manera d'identificar els testimonis i les fonts documentals més fiables i examinar-los amb rigor ocupen pàgines i pàgines de tractats. I encara n'ocupen més els debats sobre com eradicar les males pràctiques de la professió, xifrades en errors i vicis que s'atribueixen a la ignorància i la negligència dels historiadors, però també al partidisme ideològic, a l'interès personal i a la por i la subordinació als poderosos, factors, tots ells, que van en detriment d'una historiografia objectiva i fidedigna. Val a dir que aquest és un capítol que no pot faltar en cap tractat sobre la història perquè així ho mana la tradició des dels antics, però també cal tenir en compte que al cinccents s'amplifica la preocupació pels perills que amenacen la integritat de l'historiador, així com la crítica dels seus mals hàbits (que els més pessimistes i escèptics consideren endèmics i irresolubles) justament arran de la importància que adquireix el saber històric en la vida política i religiosa del segle i de les condicions en què s'exerceix la professió d'historiador, això és, en oficines de cronistes reials, sota els auspicis i la vigilància del papat o per encàrrec d'un govern municipal. S'és ben conscient que aquestes condicions de treball afavoreixen arreu que la historiografia sigui partidista i polèmica, més encara quan els historiadors rivalitzen entre ells per veure qui exhibeix els millors dots de propagandista amb la finalitat d'aconseguir càrrecs oficials.

No ha d'estranyar, llavors, que el teòric exerceixi de censor, que maldi per evitar la proliferació de males històries, que assagi de regular la pràctica professional amb models de bona conducta i que adverteixi els lectors que recelin de la propensió del gènere a falsificar els fets i acomodar els relats a partits presos, no només per no deixar enganyar-se, sinó també perquè els esdeveniments inventats i els personatges distorsionats perden la condició exemplar que la matèria històrica ha de tenir. I tampoc no ha de sorprendre que el teòric percebi en la censura

de la historiografia per part de poders eclesiàstics i civils una prova més del secularisme que domina la disciplina.¹⁶ Ara bé, aquestes consideracions formen part del mateix discurs teòric que prescriu que l'historiador no es pot limitar a narrar els fets, n'ha de ser també el jutge, un principi que justifica que les intencions polèmiques i el partidisme siguin actituds inherents de l'historiador. Valgui, per il·lustrar-ho, l'exemple de l'humanista Henri Estienne, editor de diverses històries antigues que ell mateix prologa amb consideracions d'ordre teòric. Al seu entendre, cal sacrificar l'objectivitat del discurs històric perquè és incompatible amb les tasques més importants de l'historiador: interpretar els fets, buscar-ne les causes, discernir, de situacions anàlogues, patrons, i, sobretot, jutjar tot plegat amb la mirada d'un filòsof moral. El cànon que es desprèn de la selecció d'autors clàssics editats per Estienne premia els historiadors que jutgen i, més concretament, els que veuen la providència divina, i no la fortuna, rere els fets.¹⁷

I valgui també el cas de dos historiadors eclesiàstics anglesos del segle XVII, Thomas Fuller i John Strype, que per evitar esbiaixar els relats van optar per exposar els fets de la manera més neutra que van saber, presentant els testimonis i els documents al lector tal com els havien trobat, sense parafrasejar-los, ni fer-ne comentaris ni valoracions. Cal tenir en compte que, per molts dels seus col·legues, les aspiracions d'imparcialitat de Fuller encobrien la manca de coratge i compromís en la defensa de la justícia; mentre que els mètodes annalístics d'Strype, segons la crítica històrica de l'època, resultaven rudimentaris, malbarataven els avantatges que procurava l'estil narratiu i suposaven un pas enrere de la disciplina.¹⁸ La crítica a les adulacions del poder topa amb una altra funció considerada constituent de l'ofici d'historiador: la preservació i difusió de la fama, atès que la glòria i el renom s'atorga als que protagonitzen fets virtuoses en benefici d'una ciutat, d'un país, d'un príncep o d'una religió, personatges que gairebé sempre pertanyen a les classes dirigents. No està de més fer notar que aquest deure conferia a l'historiador l'administració d'un sistema de recompenses simbòliques que el feia valuós davant dels poderosos i que suposava una prerrogativa que la professió tenia interès a conservar.

Noves perspectives d'estudi

Els exemples de les preferències d'Estienne i de les crítiques a Fuller i Strype no són excepcionals, al contrari: traeixen principis que circulen per tota la literatura històrica de l'època. De fet, una lectura comparativa atenta dels tractats teòrics

16. Un estudi més complet i detallat de les formes, funcions i contradiccions del discurs censor en la teoria de la història hispànica dels segles XVI i XVII a Esteve (2012), que serà publicat en un volum col·lectiu sobre la censura i la discipli-

na de la història a l'Espanya de la primera edat moderna que actualment es troba en preparació.

17. Sobre les idees historiogràfiques d'Estienne, vegeu Boudou (2001).

18. Vegeu Preston (1971).

i dels paratextos de moltes històries i cròniques contemporànies i d'edicions i traduccions i comentaris d'històries antigues revela que la coincidència de conviccions i criteris tocant a aquests propòsits, formes i efectes de la historiografia és notable, i que no és exagerat afirmar que aquest discurs constitueix l'ortodòxia historiogràfica de l'època. La circulació és fluïda i de llarg abast: aquesta comunitat de pensament es palesa en la mateixa mesura a la historiografia culta o erudita, associada generalment a autors humanistes i escrita originalment en llatí, i a la historiografia popular, pensada per facilitar la lectura d'un públic més ampli, escrita en llengua vernacular, o traduïda arran d'iniciatives de polígrafs i impressors.

Ara bé, per copsar adequadament la circulació i les connexions d'aquest discurs convé substituir les distincions, jerarquies i fronteres amb què la crítica dominant ha explicat la historiografia de la primera edat moderna i adoptar categories d'estudi més àmplies i models d'anàlisi més complexos i operatius. D'entrada, cal evitar reduir la concepció de la història a les idees i pràctiques que defineixen la historiografia civil i religiosa de l'època, perquè des d'aquesta perspectiva estreta només es perceben alguns aspectes del valor cultural i social de la història. És útil, en canvi, com ja s'ha fet en recerques recents, recuperar el concepte de *cognitio historica*, plantejat als anys setanta del segle xx per Arno Seifert, per oferir una interpretació més ajustada i completa dels diversos sentits i usos que es presten al terme *historia* en el vocabulari científic de la primera modernitat.¹⁹ La comprensió de les dimensions i els usos de la història resulta més plena i adequada si es concep com una categoria epistemològica transversal i transdisciplinària, com un mode de coneixement que ateny matèries humanes i naturals i travessa i uneix la historiografia, els estudis antiquaris, la filosofia natural i la medicina. Inscrits en aquest marc epistemològic, queden més ben il·luminats els aspectes estranys a la modernitat historiogràfica que, tanmateix, contribueixen de forma decisiva a conferir valor intel·lectual i social a la història.

Una altra categoria d'estudi desplegada per la crítica en temps recents és la de *cultura històrica*, que es revela més útil que no la d'historiografia en la mesura que no restringeix el saber històric al domini de l'acadèmia, dels seus protagonistes i ideòlegs i de la literatura que s'hi produeix.²⁰ La noció de cultura històrica assumeix que el saber històric s'articula com una disciplina, però també com una consciència social que recorre diversos estrats on actuen diferents agents i mitjans, diversament responsables en la creació, representació i difusió d'aquesta consciència col·lectiva. Alhora, l'estudi de la formació d'aquesta consciència històrica té en compte més elements que el model d'anàlisi tradicional, el que es centra en la transmissió d'idees i coneixements entre autors i destaca les fites dels més innovadors, fites que amb el temps esdevenen principis normatius. L'anàlisi

19. Vegeu Pomata i Siraisi (2005), i el projecte de recerca *Historia: Explorations in the History of Early Modern Empiricism*, desenvolupat al Max Planck Institute.

20. Vegeu Woolf (2003).

incorpora ara la mesura de la circulació social del coneixement històric, els sistemes de comunicació que hi prenen part i els condicionants d'ordre polític i les convencions socials que estimulen o entorpeixen aquesta circulació.

Aquestes perspectives i categories d'anàlisi permeten desfragmentar i fer més fluid el discurs històric, i inserir-lo en un marc d'interpretació més atent a les contigüitats i tensions ideològiques d'una consciència històrica compartida per diversos dominis i agents intel·lectuals i socials, entre ells, els de la filosofia i la crítica de la història, els de la historiografia culta i popular i els de la censura literària civil i eclesiàstica. Dit d'una altra manera, és en aquest marc on es percebrà amb més nitidesa en quins espais conflueixen les raons i accions d'escriptors, teòrics iensors de la història.

Alhora, si examinen el discurs de la censura des d'aquesta perspectiva, situada en un pla contigu a les instàncies que tradicionalment s'han considerat productives en la història de la historiografia, podrem repensar les funcions repressores i de control de la censura com una força constitutiva de la formació de la disciplina de la historiografia a la primera edat moderna. Al seu torn, observar la historiografia de la primera edat moderna des de l'angle de la censura permetrà posar en relleu raons molt significatives de la seva creixent importància com a disciplina. Convé recordar que la història, als segles XVI i XVII, s'utilitza per ensenyar i aprendre lliçons públiques i privades mitjançant un saber que ateny tant la creença personal com la conducta social. Sigui secular o religiosa, la història alligona el príncep i el ciutadà a governar una comunitat i un mateix, a viure en societat i a ser educat en la virtut. La història serveix per guanyar guerres i sufocar rebel·lions, per admirar i preservar els costums de la pròpia comunitat, i es llegeix per estar preparat per superar les adversitats quotidianes i per aprendre de quina manera hom ha comportat-se per guanyar-se el cel. Per tot això, la historiografia és una disciplina especialment dotada per formar consciències i conductes, tant individuals com col·lectives, i tant d'ordre social com de naturalesa moral. Tots aquests aspectes fan del discurs històric un terreny especialment ric i adequat per explorar-hi les formes d'intervenció d'una institució i una ideologia com la censura eclesiàstica, que aspirava a controlar i determinar, a través dels textos, les accions, les opinions i les creences tant d'individus com de comunitats.

Bibliografia

- ANDERSON, Catherine, *Inventing Inventors in Renaissance Europe. Polydore Vergil's De inventoribus rerum*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2007.
- BAUER, Stefan, ««Platina non vitas, sed vitia scripsit»: le censure sulle *Vite dei papi*», a Massimo Firpo, ed., *Nunc alia tempora, alii mores. Storici e Storia in età posttridentina*, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 2005, 279-289.
- BELDA PLANS, Juan, ed., *Melchor Cano, De locis theologicis*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 2006.
- BOUDOU, Bénédicte, «Henri Estienne éditeur d'historiens, ou comment écrire l'histoire?», *Nouvelle Revue du Seizième Siècle*, 19/1 (2001), 37-50.
- BUJANDA, J.M. de, dir., *Index des livres interdits*, Éditions de l'Université de Sherbrooke, Librairie Droz, 1984-2002.
- , *Index des livres interdits. VII. Index d'Anvers 1569, 1570, 1571*, Sherbrooke, Genève, Librairie Droz, 1988.
- , «La censure ecclésiastique sur les oeuvres historiques», a Massimo Firpo, ed., *Nunc alia tempora, alii mores. Storici e Storia in età posttridentina*, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 2005, 265-277.
- BURKE, Peter, *The Renaissance Sense of the Past*, London, Edward Arnold, 1969.
- COCHRANE, Eric, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago, 1981.
- COTRONEO, Girolamo, *Jean Bodin teorico della storia*, Napoli, Giannini, 1966.
- , *I trattatisti dell' «Ars historica»*, Napoli, 1971.
- COUZINET, Marie-Dominique, *Histoire et méthode à la Renaissance: une lecture de la Methodus ad faciendam historiarum cognitionem de Jean Bodin*, Paris, Vrin, 1996.
- , *Jean Bodin*, Paris, Memini: Diffusion, Presses Universitaires de France, 2001.
- DESAN, Philippe, *Naissance de la méthode : Machiavel, La Ramée, Bodin, Montaigne, Descartes*, Paris, Librairie A.G. Nizet, 1987.
- , «Louis le Roy et l'anthropologie historique», a Danièle Bohler et Catherine Magnien, eds., *Écritures de l'histoire (XIVe – XVIe siècles)*, Geneva, Droz, 2005, 39-47.
- DUBOIS, Claude-Gilbert, *La conception de l'histoire en France au XVIe siècle*, Paris, Nizet, 1977.
- ESTEVE, Cesc, «La censura y el arte de la historia en la primera modernidad», conferència presentada al simposi internacional «Censura y discurso histórico en la primera modernidad», Cesc Esteve, dir., Universitat Autònoma de Barcelona, novembre de 2012.
- , «La censura de la literatura històrica al segle XVI: les traduccions castelleses del *De inventoribus rerum* de Polidor Virgili», a *Textos castigados. La censura literaria en el Siglo de Oro*, María José Vega y Eugenia Fosalba, eds., Berna, Peter Lang, 2013, 149-171.
- FIRPO, Massimo, ed., *Nunc alia tempora, alii mores. Storici e Storia in età posttridentina*, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 2005.

- FRANKLIN, Julian, *Jean Bodin and the Sixteenth-Century Revolution in the Methodology of Law and History*, New York, Columbia University Press, 1963.
- FRYDE, Edmund, *The Revival of a «scientific» and erudite historiography in the earlier Renaissance*, Cardiff, University of Wales Press, 1974.
- , *Humanism and Renaissance Historiography*, London, 1983.
- GILMORE, Myron, *Humanists and Jurists: Six Studies in the Renaissance*, Cambridge, Mass., 1963.
- GRAFTON, Anthony, «Joseph Scaliger and Historical Chronology: The Rise and Fall of a Discipline», *History and Theory*, 14, 2 (1975), 156-185.
- , *What Was History? The Art of History in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
- HUPPERT, George, *The Idea of Perfect History: Historical Erudition and Historical Philosophy in Renaissance France*, Urbana, University of Illinois Press, 1970.
- KAGAN, Richard L., *Clio and the Crown. The Politics of History in Medieval and Early Modern Spain*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 2009.
- KELLEY, Donald R., «*Historia Integra*: François Baudouin and his Conception of History». *Journal of the History of Ideas* 25 (1964), 35-57.
- , *Foundations of Modern Historical Scholarship: Language, Law and History in the French Renaissance*, New York, 1970.
- , «Development and Context of Bodin's Method», a Horst Denzer, ed., *Jean Bodin: Verhandlungen der Internationalen Bodin Tagung in München*, Munich, C.H. Beck, 1973, 1123-1150.
- , «Writing Cultural History in Early Modern Europe: Christophe Milieu and his Project», *Renaissance Quarterly*, 52, 2 (1999), 342-365.
- MCCUAIG, William, *Carlo Sigonio: The Changing World of the Late Renaissance*, Princeton University Press, 1989.
- MONFASANI, John, «The First Call for Press Censorship: Niccolò Perotti, Giovanni Andrea Busi, Antonio Moreto, and the Editing of Pliny's *Natural History*», *Renaissance Quarterly*, 41, 1 (1988), 1-31.
- NADEL, George H., «Philosophy of History before Historicism», *History and Theory*, III (1964), 291-315.
- POMATA, Gianna, & SIRAISI, Nancy G., eds. *Historia. Empiricism and Erudition in Early Modern Europe*, Cambridge, Ma., London, The Mit Press, 2005.
- PRESTON, Joseph H., «English Ecclesiastical Historians and the Problem of Bias, 1559-1742», *Journal of the History of Ideas*, 32, 2 (1971), 203-220.
- , «Was there an Historical Revolution?», *Journal of the History of Ideas*, 38 (1977), 353-364.
- PRODI, Paolo, «Vecchi appunti e nuove riflessioni su Carlo Sigonio», a Massimo Firpo, ed., *Nunc alia tempora, alii mores. Storici e Storia in età postridentina*, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 2005, 291-310.
- REYNOLDS, Beatrice, «Shifting Currents in Historical Criticism», *Journal of the History of Ideas*, XIV (1953), 471-492.

- SCHIFFMAN, Zachary S., «Renaissance Historicism Reconsidered», *History and Theory*, vol. 24, n. 2 (May, 1985), 170-182.
- , *On the Threshold of Modernity: Relativism in the French Renaissance*, Johns Hopkins University Press, 1991.
- SPINI, Giorgio, «Historiography, the art of history in the Italian Counter-Reformation», a E. Cochrane, ed., *The Late Italian Renaissance (1525-1630)*, London, 1970, 91-133.
- VALERI, Elena, «L'Italia travagliata dell'inquisitore Umberto Locati (1503-1587)», a Massimo Firpo, ed., *Nunc alia tempora, alii mores. Storici e Storia in età posttridentina*, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 2005, 311-334.
- WOOLF, Daniel R., *The Social Circulation of the Past: English Historical Culture, 1500-1730*, Oxford, 2003.